

Jakub Chmielewski

Zagłada Żydów lubelskich : początek Akcji Reinhardt

Rocznik Lubelski 39, 182-197

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

JAKUB CHMIELEWSKI

Lublin

Zagłada Żydów lubelskich – początek Akcji Reinhardt

Problem poruszony w niniejszym artykule stanowi istotny element badań nad historią Żydów lubelskich. W przeszłości podjęty był przez kilku lubelskich historyków, wśród których wyróżnić można Tadeusza Radzika (*Lubelska dzielnica zamknięta*) oraz Roberta Kuwałka (*Żydzi lubelscy w obozie koncentracyjnym na Majdanku*)¹. Niemniej we wspomnianych publikacjach zagadnienie nie zostało wyczerpane, a sygnalizowana problematyka wymaga pogłębionych opisów i analiz.

Istotnymi źródłami w badaniach nad zagładą lubelskich Żydów są materiały zgromadzone i przechowywane w Archiwum Państwowym w Lublinie, Archiwum Państwowego Muzeum na Majdanku oraz Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie. Ponadto ważnymi pozycjami są opublikowane wspomnienia i pamiętniki. Niniejszy artykuł porusza jedynie zagadnienie likwidacji getta na Podzamczu i nie obejmuje zakresem czasowym ani terytorialnym eksterminacji Żydów w getcie szczątkowym na Majdanie Tatarskim. Podjęta przeze mnie problematyka stanowi jedynie przyczynek do dalszych badań.

Okupacja niemiecka diametralnie zmieniła sytuację ludności żydowskiej zamieszkującej zajęte obszary. Od samego początku władze niemieckie wprowadzały liczne obostrzenia, nakazy i zakazy, które w znacznym stopniu ograniczały egzystencję społeczności żydowskiej. Na początku września 1939 r. Szef Zarządu Cywilnego Hans Frank wydał rozporządzenie, na mocy którego zakazano Żydom obrotu mieniem, oraz zarządzenie nakazujące oznakowanie sklepów w widocznym miejscu gwiazdą Dawida². W kolejnym miesiącu wprowadzono przy-
mus pracy obejmujący wszystkich mężczyzn pochodzenia żydowskiego w wieku

1 T. Radzik, *Lubelska dzielnica zamknięta*, Lublin 1999; R. Kuwałek, *Żydzi lubelscy w obozie koncentracyjnym na Majdanku*, „Zeszyty Majdanka” 2003, t. 22, s. 77–120.

2 Rozporządzenie Szefa Administracji Cywilnej Hansa Franka o zakazie przechowywania i przenoszenia ruchomego i nieruchomego mienia żydowskiego wydane 6 IX 1939 r., [w:] *Eksterminacja Żydów na ziemiach polskich w okresie okupacji hitlerowskiej. Zbiór dokumentów*, red. T. Berenstein, A. Eisenbach, A. Rutkowski, Warszawa 1957, s. 141–142; Zarządzenie Szefa Administracji Cywilnej Hansa Franka o oznakowaniu przedsiębiorstw należących do Żydów wydane 8 IX 1939 r., [w:] *Eksterminacja Żydów...*, *op. cit.*, s. 69–71. Frank został mianowany przez Adolfa Hitlera na stanowisko Generalnego Gubernatora 12 X 1939 r., które objął 26 X tego samego roku. Zob. Archiwum Państwowe w Lublinie [dalej: APL], sygn. 126: Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów [dalej: DRGG], nr 1, 1939, k. 1–2; *Mianowanie Generalnego Gubernatora*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/849> [data dostępu: 19 VI 2013].

od 14 do 60 lat³. Pod koniec 1939 r. władze okupacyjne usankcjonowały oznakowanie wyznawców mojżeszowych opaskami z gwiazdą Dawida, które miały na celu odróżnienie ich od ludności „aryjskiej”, a przez to również stygmatyzację⁴. Kolejne obostrzenia były wprowadzane od początku 1940 r. Na mocy wydawanych rozporządzeń Żydom zakazywano uczęszczania do „aryjskich” parków, restauracji, kawiarni, hoteli czy korzystania z komunikacji publicznej. Pozbawiono ich prawa powszechnego wykonywania zawodów prawniczych i medycznych. Ograniczenia dotyczyły zatem każdej sfery egzystencji Żydów – działalności politycznej, społecznej, kulturowej oraz religijnej. Działania władz niemieckich miały bowiem na celu sprowadzenie ludności żydowskiej do rzędu obywateli „drugiej kategorii”, a w rezultacie wykluczenie ich z życia społecznego i pauperyzację.

W celu realizacji polityki antyżydowskiej władze niemieckie tworzyły Judenraty (rady żydowskie), których zadaniem było administrowanie obszarami zamieszkałymi przez wyznawców mojżeszowych oraz wykonywanie wszelkich poleceń okupanta⁵. Na czele lubelskiej rady stanął inż. Henryk Bekker, którego pod koniec marca 1942 r. deportowano do obozu zagłady w Bełżcu. Na jego miejsce Niemcy wyznaczili dotychczasowego wiceprezesa – Marka Altena.

Polityka władz niemieckich względem ludności żydowskiej z biegiem czasu stawała się coraz bardziej agresywna. Pod koniec marca 1941 r. na terenie Lublina zarządzeniem gubernatora dystryktu lubelskiego utworzone zostało getto:

3 Rozporządzenie o przymusie pracy dla ludności żydowskiej zostało wydane 26 X. Wprowadzając przymus pracy, gubernator Frank nałożył jednocześnie na Wyższego Dowódcę SS i Policji w Generalnym Gubernatorstwie (GG) Friedricha Wilhelma Krügera obowiązek wydania właściwych postanowień wykonawczych, co nastąpiło w dniach 11–12 XII. Pierwsze postanowienie wykonawcze zakazywało Żydom opuszczania stałego miejsca zamieszkania, nakazywało poinformować właściwe dla aktualnego miejsca pobytu władze niemieckie, zabraniało im również korzystania z dróg i placów pomiędzy 21.00 a 5.00 rano. W drugim postanowieniu natomiast określono czas trwania przymusu pracy na co najmniej 2 lata z możliwością wydłużenia, „jeżeli w tym czasie nie zostanie osiągnięty cel wychowawczy przymusu pracy”. Zob. *Eksterminacja Żydów...*, op. cit., s. 89, 204–206; APL, DRGG, nr 13, 1939, k. 231–232; APL, sygn. 499: Dziennik Urzędowy Okręgu Szefostwa Lublin [dalej: DUOSL], nr 1, 1940, k. 13–14.

4 Gubernator Frank wydał 23 XI rozporządzenie o obowiązku oznakowania Żydów białą opaską z gwiazdą Dawida, które miało obowiązywać od 1 XII. W Lublinie do końca stycznia 1940 r. Żydzi nosili żółte gwiazdy. Opaski były sprzedawane zarówno przez handlarzy, jak również przez Judenrat. Zob. APL, Rada Żydowska w Lublinie [dalej: RŻL], sygn. 13, k. 3, 15, 19, 24; Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego [dalej: AŻIH], Relacje. Zeznania ocalałych Żydów, sygn. 301/2300: Relacja Berka Kawe, k. 1–2; sygn. 301/2184: Relacja Zelmiana Szajnera, k. 2; *Archiwum Ringelbluma. Generalne Gubernatorstwo. Relacje i dokumenty*, oprac. A. Bańkowska, Warszawa 2012, t. 6, s. 34, 40, 52; *Obowiązek noszenia gwiazdy Dawida*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/896> [data dostępu: 19 IV 2013].

5 Gubernator Frank wydał rozporządzenie o tworzeniu Judenratów 28 XI 1939 r. W miejscowościach do 10 000 mieszkańców w radzie miało zasiadać 12 osób, a w miastach powyżej tej liczby ludności – 24 radnych. Zarząd Żydowskiej Gminy Wyznaniowej w Lublinie wystąpił do władz niemieckich o zatwierdzenie przedłożonego 7 I 1940 r. składu Judenratu, co nastąpiło 24 I. Według spisu ludności żydowskiej zarządzanego przez Niemców pod koniec października 1939 r. na terenie miasta przebywało ponad 37 000 Żydów. Z upływem czasu liczba ta zwiększała się, co wynikało przede wszystkim z napływem uchodźców i wysiedleńców. Zob. APL, DRGG, nr 9, 1939, k. 72–73; APL, DUOSL, nr 1, 1939, k. 15; APL, RŻL, sygn. 7, k. 53; APL, RŻL, sygn. 8, k. 39–40; *Eksterminacja Żydów...*, op. cit., s. 73–74; *Wybór źródeł do nauczania o Zagładzie Żydów*, red. A. Skibińska, R. Szuchta, Warszawa 2010, s. 110; J. Chmielewski, *Struktura i funkcjonowanie Judenratu w Lublinie – próba analizy*, „Studia Żydowskie. Almanach” 2012, R. 2, nr 2, s. 180–183; S. Friedländer, *Czas eksterminacji. Nazistowskie Niemcy i Żydzi 1939–1945*, Warszawa 2010, s. 78–79; *Wyznaczenie składu osobowego Judenratu*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/141> [data dostępu: 19 IV 2013].

„Ze względu na dobro publiczne zostaje z natychmiastową mocą utworzona zamknięta dzielnica mieszkaniowa (getto). Granice getta są wyznaczone następującymi ulicami: od rogu Kowalskiej, przez Kowalską, Krawiecką wzdłuż bloku domów, przecinając wolne pole Siennej od Kalinowszczyzny aż do rogu Franciszkańskiej, następnie przez Unicką aż do rogu Lubartowskiej, Lubartowską aż do rogu Kowalskiej. We wspomnianej dzielnicy winni zamieszkać wszyscy osiadli w Lublinie Żydzi. Ludności żydowskiej zabroniony jest stały pobyt poza gettem⁶. Lubelskie getto poczęto grodzić dopiero na przełomie stycznia i lutego 1942 r., a samo zamierzenie jego utworzenia było bezpośrednio związane z planem likwidacji społeczności żydowskiej.

Utworzenie getta poprzedziła akcja przesiedleńcza, w trakcie której z Lublina wywieziono około 12 000 Żydów, głównie dzieci, kobiet i starców. Trafili oni do różnych miejscowości w dystrykcie lubelskim. Wielu po krótkim czasie wróciło do miasta, pomimo bezwzględного zakazu⁷.

W połowie grudnia 1941 r. do członków Judenratu zaczęły napływać informacje świadczące o planach podziału getta na części A i B. Świadectwem tego jest zachowany protokół z rozmowy telefonicznej, jaką odbył prezes Żydowskiej Samopomocy Społecznej (ŻSS) w Lublinie i członek rady – dr Josef Siegfried z przedstawicielem centrali ŻSS w Krakowie: „Robi się wszelkie przygotowania w kierunku zamknięcia dzielnicy. Wedle otrzymanych wiadomości mają być dwie dzielnice żydowskie w Lublinie A i B. Dzielnica A ma być przeznaczona dla tych, którzy pracują poza dzielnicą, B ma być zupełnie zamkniętą⁸. W rzeczywistości w części A Niemcy planowali stłoczyć wszystkich Żydów, których w pierwszej kolejności miała objąć deportacja do obozu zagłady, w części B zaś przewidywano zgrupować tych Żydów, którzy tymczasowo zostali uznani za przydatnych do pracy, oraz urzędników Judenratu.

Oficjalne zarządzenie o podziale getta na dwie części wydał gubernator dystryktu lubelskiego Ernst Zörner 4 lutego 1942 r. Było to kolejne zarządzenie, które w oficjalnym obiegu nosiło tytuł *Zarządzenie o ograniczeniu miejsca pobytu dla*

6 APL, RZL, sygn. 13, k. 185–186; sygn. 121, k. 32–33; sygn. 128, k. 16; AŻIH, Archiwum Ringelbluma [dalej: AR], sygn. ARG I 1292 (Ring. I/702), nr 26, 1 IV 1941, s. 4; Zarządzenie Gubernatora dystryktu lubelskiego Ernsta Zörnera o utworzeniu getta, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/426> [data dostępu: 19 IV 2013].

7 Akcja przesiedleńcza trwała pomiędzy 10 a 13 III 1941 r. i była bezpośrednio związana z planem utworzenia getta na terenie Lublina. Żydzi zostali wysiedleni do następujących miejscowości: Bełżyce, Brzeziny, Bychawa, Chodel, Czemierniki, Kazimierzówka, Lubartów, Michów, Parczew, Rejowiec, Siedliszcze, Sosnowica, Wysokie oraz Żółkiew. Zob. Archiwum Państwowego Muzeum na Majdanku [dalej: APM], sygn. VII/O-20: Relacja Idy Gliksztajn-Rapaport, k. 23; APL, RZL, sygn. 6, k. 49, 264; APL, Urząd Okręgu Lubelskiego [1920] 1939–1944, zesp. 498, sygn. 262, k. 5; AŻIH, AR, sygn. ARG II 351 (Ring. II/305), k. 1–2; APL, Żydowska Samopomoc Społeczna [dalej: ŻSS], sygn. 211/193: Aneks, k. 26–29, 31, 34; sygn. 211/649, k. 24–29, 45; AŻIH, Relacje. Zeznania ocalałych Żydów, sygn. 301/6: Relacja Doby Cukierman, k. 2–3; sygn. 301/42: Relacja Ewy Szek, k. 3; sygn. 301/1290: Relacja Henryka Goldwaga, k. 2; sygn. 301/1295: Relacja Franciszka Mandelbauma, k. 6; sygn. 301/2184: Relacja Zelmana Szajnera, k. 3; sygn. 301/2187: Relacja Romana Chwedkowskiego, k. 2; sygn. 301/2300: Relacja Berka Kawe, k. 3; *Archiwum Ringelbluma...*, op. cit., s. 46, 52; H. Goldwag, *Mnie i żonę też wyrzucili z mieszkania* [relacja], [w:] *Kalejdoskop pamięci*, <http://www.kalejdoskop.pamieci.org/3/4/> [data dostępu: 21.04.2013]; *Wysiedlenie Żydów z Lublina*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/414> [data dostępu: 21 IV 2013].

8 AŻIH, ŻSS, sygn. 211/140, k. 72; sygn. 211/193: Aneks, k. 70.

Żydów i stanowiło uzupełnienie decyzji gubernatora z 9 grudnia 1941 r.⁹. Część B getta została wyznaczona w kwartale pomiędzy ulicami Rybną, Kowalską, Krawiecką, Podwale, Grodzką do Rynku, a bramy wejściowe znajdowały się przy ulicach Kowalskiej i Podwale: „1) Celem zamkniętego umieszczenia żydów zatrudnionych w niemieckich urządach i firmach poza starym żydowskim rejonem mieszkalnym (Ghetto), tworzy się żydowski specjalny rejon mieszkalny (specjalne Ghetto) w części miasta Lublina ograniczonej następującymi ulicami: Rybną, Kowalską od rogu Rybnej do Krawieckiej, Krawiecką aż do rogu Podwale, Podwale wzdłuż ogrodzenia do Grodzkiej, Grodzką aż do Rynku. Ta część miasta jest już odgradzona drutem kolczastym. 2) Do specjalnego Ghetta wolno wejść i wyjść tylko przez bramy wyznaczone. 3) Żydom, którzy mieszkają w Ghetto, jest wzbronione nieuprawnione wejście do oznaczonego cyfrą 1 specjalnego Ghetta. Tak samo nie wolno żydom, którzy mieszkają w specjalnym Ghetto, nieprawnie wchodzić do Ghetta”¹⁰.

Władze wyznaczyły ostateczny termin przeniesienia się do poszczególnych części getta i miało to nastąpić do 22 lutego. W zarządzeniu wskazano, że część B została ogrodzona drutem kolczastym. W rzeczywistości nigdy całe getto nie zostało otoczone drutem, co wynikało z lokalizacji ulicy Ruskiej stanowiącej główną arterię komunikacyjną w kierunku na wschód, a przebiegającą przez środek dzielnicy żydowskiej. 20 marca, a więc w trakcie likwidacji getta, część B powiększono o kwartał kamienic przy ulicach: Cyruliczej, Furmańskiej, Kowalskiej, Lubartowskiej.

Podział getta i związane z nim przesiedlenie ludności żydowskiej do poszczególnych jego części łączyły się z aprowizacją w artykuły spożywcze. Za

9 W grudniu 1941 r. Gubernator Ernst Zörner wydał zarządzenie, które nawiązywało w treści do rozporządzenia Generalnego Gubernatora Hansa Franka z 15 X 1941 r., na mocy którego zakazano Żydom opuszczania wyznaczonych dzielnic i niesienia im jakiegokolwiek pomocy przez ludność nie-żydowską pod groźbą kary śmierci. Gubernator Zörner, powołując się na epidemię tyfusu w getcie lubelskim, w wydanym w grudniu zarządzeniu ponownie określił granice getta oraz zakazał Żydom przekraczania jego granic oraz opuszczania placówek pracy bez specjalnej przepustki. Taki zabieg miał zapobiec rozprzestrzenieniu się choroby, ale przypuszczalnie stanowił element przygotowań do realizacji szerszego planu zagłady lubelskich Żydów. W aktach Rady Żydowskiej w Lublinie zachowało się ogłoszenie z 17 III 1942 r. zawierające nazwiska Żydów, na których 4 III wykonano wyroki śmierci za opuszczenie getta lubelskiego. W grupie skazanych znaleźli się: Icek Ajchenholz, Krendel Ber- man, Uszer Dunkiel, Majlech Honigsfeld, Frieda Jablonka, Chaja Lerche, Jender Lofer, Frania Niewiadowicz, Sala Niewiadowicz, Josek Pojzmann oraz Moszek Szparber. Zob. APL, DRGG, nr 99, 1941, k. 595; APL, zesp. 499: Dziennik Urzędowy Gubernatora Okręgu Lublin [dalej: DUGOL], nr 12, 1941, k. 165–166; nr 3, 1942, k. 16; APL, RZL, sygn. 13, k. 300; AŻIH, ŻSS, sygn. 211/193: Aneks, k. 69; sygn. 211/654, k. 4; *Eksterminacja Żydów...*, op. cit., s. 122–123; *Rozporządzenie o zakazie opuszczania getta*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/528> [data dostępu: 20 IV 2013]; *Zarządzenie o ograniczeniu miejsca przebywania ludności żydowskiej na terenie Lublina*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/549> [data dostępu: 20 IV 2013]; *Wykonanie wyroku śmierci na Żydach*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/592> [data dostępu: 20 IV 2013]; J. Kasperek, *Kronika wydarzeń w Lublinie w okresie okupacji hitlerowskiej*, Lublin 1983, s. 189.

10 APL, DUGOL, nr 2, 1942, k. 8; AŻIH, AR, sygn. ARG II 351 (Ring. II/305), k. 3; *Archiwum Ringelbluma...*, op. cit., s. 54; R. Kuwałek, *Obóz zagłady w Bełżcu*, Lublin 2010, s. 92–93; *Zarządzenie o ograniczeniu miejsca pobytu dla Żydów – 4 lutego*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/580> [data dostępu: 20 IV 2013]; *Nakaz przeprowadzenia się Żydów do getta A lub getta B*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/1264> [data dostępu: 20 IV 2013].

pośrednictwem Judenratu władze niemieckie wyznaczyły na okres 26 i 27 lutego termin rozdziału kart żywnościowych na marzec, które wydawano właścicielom i administratorom domów. W lokalu przy ulicy Cyruliczej 15 obsługiwano odbiorców z części A, w siedzibie zaś Judenratu przy Grodzkiej 11 – zainteresowanych z części B. Każda karta kosztowała 50 groszy. Dodatkowo władze nakazały przedłożyć do 3 marca listy żydowskich lokatorów w poszczególnych kamienicach, za co odpowiedzialnością obarczono posiadaczy i zarządców nieruchomości¹¹.

Władze niemieckie nakazały również pod koniec stycznia zgłosić się w siedzibie Judenratu przy ulicy Grodzkiej 11 osobom posiadającym obywatelstwo amerykańskie, brytyjskie lub palestyńskie. Oficjalnie krok ten usprawiedliwiono planem przesiedlenia Żydów legitymujących się którymś z obywatelstw do Palestyny. Faktycznie akcja mogła mieć na celu ustalenie liczby osób z obcych państw. Trudno jednak jednoznacznie wskazać motywację postępowania władz niemieckich¹².

Działania zmierzające do zacieśnienia i ogrodzenia getta wpłynęły również na decyzję o przeniesieniu siedzib niektórych wydziałów, o czym poinformował Judenrat 11 lutego. Wszystkie wydziały, które posiadały biura poza wydzielonym obszarem mieszkaniowym oraz w budynkach o parzystych numerach po jednej stronie ulicy Lubartowskiej, miały obowiązek przenieść je w obręb wyznaczony przez władze¹³.

Etapem przygotowań do rozpoczęcia likwidacji getta, poza jego podziałem i rozpoczęciem grodzenia, był ogłoszony 7 marca nakaz ostemplowania kart pracy. Sicherheistpolizei (Sipo) wyznaczyło na kolejny dzień termin stawienia się w siedzibie przy ulicy Uniwersyteckiej 3 wszystkim Żydom zatrudnionym w firmach i urzędach niemieckich, Judenracie i jego instytucjach oraz w ŻSS: „W niedzielę, dnia 8 marca br. punktualnie o godzinie 8-iej rano mają na podwórzu gmachu Sicherheistpolizei /Uniwersytecka 3/ zjawić się: 1) Wszyscy bez wyjątku żydzi i żydówki pracujący u Władz Niemieckich oraz u firm niemieckich. 2) Wszyscy członkowie Judenratu. 3) Wszyscy członkowie Ordnungsdienstu [...]. 4) Wszyscy bez wyjątku pracujący w Judeneinsatzstelle [...]. 5) Ordnungsdienst tejże Judeneinsatzstelle. 6) Wszyscy lekarze oraz personel sanitarny tak szpitala powszechnego, jako też szpitali epidemicznych. Wszyscy oni mają przynieść ze sobą swoje Arbeitsausweisy oraz Personalausweisy – te ostatnie tak swoje, jak i swojej Personalausweisy wszystkich członków najbliższej swej rodziny tj. żony i dzieci”¹⁴.

11 Oddzielne listy były tworzone dla żydowskich i polskich lokatorów. Zob. APL, RŻL, sygn. 13, k. 320; *Wydawanie kart żywnościowych dla Żydów zamieszkujących getta A i B*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/1268> [data dostępu: 20 IV 2013].

12 Od zakończenia I wojny światowej mandat nad terytorium Palestyny sprawowała z ramienia Ligi Narodów Wielka Brytania, która z biegiem czasu ograniczała limity przyjęć dla ludności żydowskiej. Przystąpienie Wielkiej Brytanii do wojny oznaczało całkowite wstrzymanie wyjazdów Żydów z niemieckiej strefy okupacyjnej. Zob. APL, RŻL, sygn. 13, k. 313; *Wzwanie do ujawnienia przez Żydów obcego obywatelstwa*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/1256> [data dostępu: 20 IV 2013].

13 Nową lokalizację wyznaczono dla: Kasy Opłat za Pracę – Lubartowska 3, Kasy Wydziału Zdrowia – Lubartowska 3, Wydziału Inkasowego – Grodzka 11, Wydziału Mieszkaniowego – Lubartowska 11 oraz Wydziału Przemysłowego – Grodzka 11. Zob. APL, RŻL, sygn. 13, k. 316; *Zmiana adresów niektórych Wydziałów i instytucji funkcjonujących przy Judenracie – 11 luty*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/1260> [data dostępu: 20 IV 2013].

14 Pod koniec lutego Judenrat został poinformowany o zmianie procedury stemplowania dowodów pracy,

Stempel miał oficjalnie zapewnić bezpieczeństwo właścicielowi karty oraz jego rodzinie. W rzeczywistości jednak w trakcie akcji likwidacyjnej nie zawsze gwarantował on ochronę zarówno posiadaczowi, jak również jego krewnym.

Żydzi przeczuwali, że Niemcy planują większą akcję. Pojawiły się informacje wskazujące, że na terenie getta miało pozostać zaledwie kilkanaście tysięcy mieszkańców. Obawy i strach wyraził anonimowy Żyd w krótkim grypsie: „U nas zanoszą się na coś okropnego. Wzywają wszystkich zatrudnionych u Władz, gminowców, komisję sanitarną, policję w ogóle wszystkich z książeczkami pracy, na Uniwersytecką do S. D. wraz z dowodami pracy trzeba przedłożyć dowody żon i dzieci, żadnych innych członków rodziny. U nas panika. Boję się strasznie”¹⁵. Stemplowanie stworzyło sytuację, w której na czarnym rynku za odpowiednio wysoką opłatę można było nabyć dokument. Były one rozprowadzane przez pozostającego w dobrych stosunkach z Niemcami konfidenta Szamę Grajera, na co wskazuje inna relacja anonimowego świadka: „Zaraz po stemplowaniu zaczęto snuć domysły, w jakim celu zostało ono zaaranżowane. Przeważał pogląd, że ma nastąpić wysiedlenie. Potwierdził go jeszcze denuncjant Szama Greger [prawidłowo: Szama Grajer – J. Ch.], bardzo ustosunkowany »i mile widziany« w kołach niemieckich, który wiadomość o szykującym się wysiedleniu słyszał ponoć z ust samego Stadthauptmanna. Sądzono powszechnie, że nastąpi ono w rocznicę poprzedniego, to znaczy 10 marca. Ale termin ten minął i nic nie nastąpiło. Także następnego dnia przeszedł spokojnie i na nic się nie zanosilo. Wobec tego *vox populi* orzekł, iż Greger jest kłamcą i chodziło mu jedynie o dochód ze stempelków /które wyrabiał za słoń opłatą/, a wysiedlenie jest jego wymysłem i tak jak poprzednio wszyscy czuwali, starali się być w pogotowiu lub też ukrywali się, obecnie porzucili wszelkie środki ostrożności”¹⁶. Na terenie Lublina przebywało wówczas około 35 000 Żydów, z których stempel otrzymało około 14 000 robotników i pracowników oraz członków ich rodzin¹⁷.

16 marca odbyła się odprawa z szefem sztabu Akcji Reinhardt Hermannem Höflem, w której uczestniczył pracownik Urzędu Generalnego Gubernatora dąbrowskiego – Fritz Reuter. W trakcie rozmowy sporządził on notatkę, na podstawie której można określić zamierzenia Niemców wobec ludności żydowskiej. Höfle nakazał przeprowadzać selekcję na stacji odjazdowej, a gdyby to nie było możliwe, zalecono ich organizację na rampie obozu na Flugplatzu w Lublinie. Zakładał utworzenie w Lublinie dużego obozu, który miał być rezerwuarem żydowskiej siły roboczej. Getto tranzytowe w Piaskach miało zostać opróżnione

które od 1 I miały być wydawane za zgodą Starosty Grodzkiego. Działania podjęte przez Sipo miały charakter równoległy i nie były powiązane z procedurą zastosowaną przez starostę. Zob. APL, RZL, sygn. 3, k. 239–240; sygn. 41, k. 48; sygn. 13, k. 330; *Zarządzenie Komendanta Sicherheistpolizei w kwestii stemplowania kart pracy*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/594> [data dostępu: 20 IV 2013]; *Informacja o uzyskaniu stempla w dowodzie pracy*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/1266> [data dostępu: 20 IV 2013].

15 AŻIH, Lublin, sygn. 253/19, k. 1.

16 APMM, sygn. VII/O-20: Relacja Idy Glikstajin-Rapaportm, k. 28–29; AŻIH, sygn. 301/6: Relacja Doby Cukierman, k. 4; AŻIH, ŻSS, sygn. 211/142, k. 32; sygn. 211/193: Aneks, k. 75; AŻIH, AR, sygn. ARG II 351 (Ring. II/305), k. 3; *Archiwum Ringelbluma...*, *op. cit.*, s. 49, 54–55; S. Erlichman-Bank, *Zahawo!* [relacja], [w:] *Kalejdoskop pamięci*, <http://www.kalejdoskop.pamieci.org/4/6/> [data dostępu: 20 IV 2013].

17 R. Kuwałek, *Obóz zagłady...*, *op. cit.*, s. 93–94.

z Żydów polskich, których zamierzano deportować do obozów zagłady, a na ich miejsce planowano przywieźć Żydów z terenu Rzeszy, Protektoratu Czech i Moraw oraz Słowacji. Transporty miały być ostatecznie kierowane do obozu zagłady w Bełżcu¹⁸.

W nocy z 16 na 17 marca około północy Niemcy przystąpili do likwidacji getta na Podzamczu, rozpoczynając tym samym operację Reinhardt. Opróżnianie getta rozpoczęto od ulic Lubartowskiej i Unickiej. Na terenie całej dzielnicy podłączono oświetlenie, co zdziwiło mieszkańców miasta, jako że ze względów bezpieczeństwa wprowadzono wcześniej zaciemnienie. W akcji brali udział esesmani, wachmani z Trawniki, których poiono wódką. Do uczestnictwa w likwidacji getta zmuszono również funkcjonariuszy Żydowskiej Służby Porządkowej. Na miejscu dokonywano egzekucji na dzieciach, kobietach, starcach, ukrywających się i stawiających opór. Żydzi objęci wysiedleniem mogli zabrać ze sobą bagaż o wadze do 15 kg oraz wszystkie pieniądze i wartościowe przedmioty. Objętych deportacją grupowano w synagodze Maharszala przy ulicy Jatecznej 5, skąd pędzono ich przez ulicę Kalinowszczyzna na Umschlagplatz zlokalizowany za rzeźnią miejską przy obecnej ulicy Turystycznej. Zdarzało się, że w trakcie akcji zabierano również posiadaczy ostemplowanych kart pracy lub członków ich rodzin. Takie osoby wybierał czasem m.in. w trakcie selekcji w synagodze dr Harry Sturm.

W pierwszym dniu deportacji wywieziono do obozu zagłady w Bełżcu co najmniej 1400 osób z getta lubelskiego. Transport dotarł do miejsca przeznaczenia w godzinach porannych. Tego samego dnia rozpoczęła się częściowa likwidacja gett we Lwowie; w transporcie, który dotarł do obozu przywieziono około 1500 osób. Transporty odbywały się w wagonach bydlęcych, do których wpędzano po co najmniej 120 osób. Pierwsza informacja o Bełżcu jako docelowym miejscu wysiedlanych Żydów pojawiła się 19 marca w rozmowie telefonicznej członka Judenratu w Lublinie dr. Josefa Siegfrieda z centralą ŻSS: „akcja w Lublinie toczy się w dalszym ciągu normalnie. Oficjalnie nie ma żadnych dalszych wiadomości. Podobno mają być przesiedleńcy kierowani do Bełżca w powiecie zamojskim. Wiadomości tej nie dało się sprawdzić”¹⁹. Na podstawie tej wypowiedzi można przypuszczać, że przynajmniej w pierwszych dniach deportacji Judenrat w Lublinie nie wiedział, co dzieje się z wywozonymi Żydami.

18 W październiku 1941 r. na obrzeżach Lublina Niemcy przystąpili do budowy obozu koncentracyjnego, który zapewne w planach Höflego miał stanowić rezerwuuar żydowskiej siły roboczej. W notatce Reuter wymienił z nazwy jedynie miejscowość Bełżec, której nie określił mianem *oboza zagłady*. Budowę obozu w Bełżcu rozpoczęto na początku listopada 1941 r. W marcu 1942 r. trwały prace budowlane również w Sobiborze, gdzie Niemcy tworzyli kolejny ośrodek zagłady, do którego transporty były kierowane od kwietnia lub maja. Zob. *Ibidem*, s. 95; R. Kuwałek, *Żydzi lubelscy...*, op. cit., s. 83–84; *Eksterminacja Żydów...*, op. cit., s. 280–282; M. Bem, *Sobibór niemiecki ośrodek zagłady 1942–1943*, Włodawa–Sobibór 2011, s. 282; *Rozpoczęcie budowy obozu koncentracyjnego na Majdanku*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/521> [data dostępu: 21.04.2013]; *Notatka Fritza Reutera*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/597> [data dostępu: 20 IV 2013]; [Notatka Reutera], [w:] *Kalejdoskop pamięci*, <http://www.kalejdoskop.pamieci.org/4/1/> [data dostępu: 20 IV 2013].

19 AŻIH, ŻSS, sygn. 211/142, k. 33; sygn. 211/193; Aneks, k. 76; *Pierwsze informacje o Bełżcu*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/1281> [data dostępu: 20 IV 2013].

Tab. 1. Statystyka Żydów zastrzelonych na terenie getta na Podzamczu w okresie 18 marca – 15 kwietnia 1942 r.

Data	Mężczyźni	Kobiety	Razem
18 marca	10	5	15
19 marca	3	14	17
20 marca	3	9	12
21 marca	18	20	38
22 marca	13	75	88
23 marca	72	23	95
24 marca	31	50	81
25 marca	61	63	124
26 marca	20	34	54
27 marca	24	6	30
28 marca	9	30	39
29 marca	15	13	28
30 marca	8	17	25
31 marca	12	12	24
1 kwietnia	7	-	7
2 kwietnia	13	10	23
3 kwietnia	-	-	-
4 kwietnia	9	-	9
5 kwietnia	9	14	23
6 kwietnia	-	-	-
7 kwietnia	17	17	34
8 kwietnia	-	-	-
9 kwietnia	28	-	28
10 kwietnia	4	36	40
11 kwietnia	-	-	-
12 kwietnia	2	7	9
13 kwietnia	16	2	18
14 kwietnia	-	-	-
15 kwietnia	10	-	10

Źródło: APL, RŻL, sygn. 172, k. 35–36

Do końca marca Ostatnia Posługa zabrała z terenu getta 670 ciał, a do połowy kwietnia a więc do momentu zakończenia likwidacji getta na Podzamczu kolejnych 201, co daje łącznie 871 zwłok. Zmarłych grzebano w zbiorowych mogiłach na Nowym Kirkucie przy obecnej ulicy Walecznych. Trzeba dodać, że w kwietniu w stosunku do marca wyraźnie obniżył się wskaźnik liczby zamordowanych na terenie getta²⁰.

²⁰ Ostatnia Posługa zbierała nielegalnie dane statystyczne osób zastrzelonych na terenie getta. Być może

Likwidacja getta przeprowadzana była w bardzo brutalny sposób. Przez pierwsze kilka dni akcje trwały jedynie w nocy. Po przerwie, która nastąpiła najprawdopodobniej pod koniec marca i zakończyła się ostatniego dnia tego miesiąca, wznowiono operację, organizując obławy nie tylko nocą. W trakcie przerwy komando odpowiedzialne za likwidację getta lubelskiego wyjechało na prowincję, aby tam realizować Akcję Reinhardt. Z Lublina każdego dnia deportowano od 1400 do 1600 osób. Opis akcji likwidacyjnej sporządzony przez anonimowego świadka znalazł się w Archiwum Ringelbluma. Czytamy w nim: „16 marca zupełnie niespodziewanie o 12ej w nocy zapalono w dzielnicy żyd. światła i SD, i ukraińcy okrążyli ulicę Lubartowską. Ludność przypuszczała, że to zwykła obława na Majdanek [KGL Lublin – J. Ch.]. Okazało się jednak, że była to akcja wysiedleńcza. Pukali do bram i kazali się szykować do wysiedlenia – [...] zbornym punktem miała być synagoga [Maharszala – J. Ch.]. Zabrano tej nocy 1600 osób. Nie obeszło się bez ofiar – przeważnie zabijali starców, nie szczędzono młodych. [...] Następnego dnia gmina żyd. ogłosiła, że wszyscy nieposiadający stempla SD tj. karty pracy muszą się przygotować do wysiedlenia. Wolno im zabrać багаż 15 kg i będą chodzili 2 km pieszo. Pozostali mają się przenieść do getta B, które zostanie powiększone i obejmie ulice: Rybną, Grodzką, Kowalską, Cyruliczą i Lubartowską aż do 5 numeru. W pierwszych dniach wysiedlano tylko w nocy, w dniu panował zupełny spokój. Żydowska policja została również zaangażowana do wysiedlenia. I tak każdej nocy wysiedlano systematycznie po 1600 osób. Po 7miu dniach była 3-dniowa przerwa, a potem wysiedlano już w dniu i w nocy. Wszystkich usiłujących się wydostać zabijano na miejscu”²¹.

Władze niemieckie poinformowały Judenrat o rozpoczęciu deportacji dopiero 17 marca. Ostemplowanym Żydom nakazano wypełniać obowiązek pracy i ponowiono wezwanie do przeniesienia się na teren części B. Zarządzenie objęło również radnych i urzędników Judenratu wraz z rodzinami. Żydzi nieposiadający stempla mieli obowiązek przenieść się do części A, która jeszcze nie została opróżniona. Władze nakazały również utworzenie szpitala na granicy części A i B oraz wydzieliły dodatkowy kwartał, który miał wejść w obręb getta B. Wszystkie osoby, które zostały przyłapane na próbie nielegalnego opuszczenia dzielnicy lub na rozpowszechnianiu informacji o sytuacji w getcie, natychmiast rozstrzelivano.

statystki były prowadzone na zlecenie Judenratu lub osób powiązanych z konspiracją. Notatki były prowadzone odręcznie z podziałem na każdy dzień. Można założyć, że liczba podana przez funkcjonariuszy Ostatniej Posługi odzwierciedla stan faktyczny. Zob. APL, RŻL, sygn. 172, k. 35–36; *Likwidacja getta na Podzamczu – początek akcji „Reinhardt”*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/598>, [data dostępu: 20 IV 2013].

21 *Archiwum Ringelbluma...*, *op. cit.*, s. 47–48. Opis likwidacji getta w Lublinie można znaleźć również w wielu innych źródłach. Zob. APM, sygn. VII/O-20: Relacja Idy Gliksztajn-Rapaport; AŻIH, AR, sygn. ARG I 24 (Ring. I/262), k. 1–2; sygn. AGR I 27 (Ring. I/469), k. 3–4; sygn. AGR I 849 (Ring. I/948), k. 1–2; sygn. ARG II 351 (Ring. II/305), k. 4–6; AŻIH, Relacje. Zeznania ocalałych Żydów, sygn. 301/6: Relacja Doby Cukierman, k. 4–5; sygn. 301/42: Relacja Ewy Szek, k. 4–5; sygn. 301/271: Relacja Hadasy Halberstadt, k. 1–2; sygn. 301/801: Relacja Bolesława Kopelmana, k. 3; sygn. 301/1290: Relacja Henryka Goldwaga, k. 3–4; sygn. 301/1295: Relacja Franciszki Mandelbaum, k. 8–9; sygn. 301/1299: Relacja Hersza Feldmana, k. 5; sygn. 301/2784: Relacja Rachmilla Gartenkrauta, k. 7–11; S. Erlichman-Bank, *Listy z piekła*, Białystok 1992, s. 22–27; N. Tec, *Suche łyzy*, Warszawa 2005, s. 18–24; *Archiwum Ringelbluma...*, *op. cit.*, s. 49–51, 61–62; W. Majczakowa, *Stare miasto* [relacja], [w:] *Kalejdoskop pamięci*, <http://www.kalejdoskop.pamieci.org/4/7/> [data dostępu: 21 IV 2013]; *Likwidacja getta na Podzamczu...*, *op. cit.* [data dostępu: 20 IV 2013].

W zarządzeniu wyznaczono również na 19 marca ostateczny termin opuszczenia getta przez nie-Żydów²².

20 marca, po kilku dniach trwania akcji likwidacyjnej, władze niemieckie wydały zarządzenie, na mocy którego zobligowano ludność żydowską do wskazywania mieszkań, w których ukrywają się Żydzi nieposiadający stempla w karcie pracy. Zabroniono również udzielania jakiegokolwiek pomocy takim osobom pod groźbą deportacji wszystkich mieszkańców nieruchomości: „W tych domach Ghetta B, w których Władze Niemieckie przeprowadziły już kontrolę co do posiadania stempla Sicherheistpolizei, zabronione jest udzielanie schronienia osobom nieposiadającym stempla. W wypadku gdyby udzielono schronienia takim osobom, które nie posiadają stempla Sicherheistpolizei, bezwzględnie wysiedlone zostaną nie tylko te osoby, lecz również bez wyjątku wszystkie osoby znajdujące się w danym mieszkaniu, choćby nawet posiadały wymagany stempel. O każdym wypadku udzielania schronienia osobom nieposiadającym stempla Sicherheistpolizei w mieszkaniu już skontrolowanym, należy bezzwłocznie zawiadomić Radę Żydowską²³. Zarządzenie zostało powtórzone 23 i 28 marca. Niemcy nałożyli obowiązek składania donosów do Judenratu, który przekazywał je do Sicherheistpolizei. W Archiwum Państwowym w Lublinie zachowało się jednak zaledwie kilka takich dokumentów, w których przeważnie podane zostały dane donosiela oraz osób ukrywających się. Denuncjacja dotyczyła przede wszystkim całych rodzin. Na podstawie zaledwie kilku donosów trudno jednak określić skalę procederu²⁴.

22 APL, RZŁ, sygn. 3, k. 243–245; sygn. 12, k. 40; sygn. 25, k. 111; *Documents from Lublin Ghetto. Judenrat without direction*, red. N. Blumental, Yad Vashem–Jeruzalem 1967, s. 244–245; *Poinformowanie Judenratu o wysiedleniu ludności żydowskiej*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/599> [data dostępu: 21 IV 2013]; *Zarządzenie dotyczące przeniesienia się członków Judenratu z rodzinami do getta B*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/600> [data dostępu: 20 IV 2013]; *Nakaz opuszczenia getta przez ludność „aryjską”*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/602> [data dostępu: 20 IV 2013].

23 APL, RZŁ, sygn. 12, k. 41; *Zakaz udzielania pomocy Żydom nieposiadającym stempla Sicherheistpolizei*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny* <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/1282> [data dostępu: 21 IV 2013].

24 Zachowały się jedynie donosy z 20 III. Jednym z denuncjujących był Emil Schener, który wydał Dobę, Esterę i Fajgę Fogelgarenów, Benjamina, Szyfra, Jetę i Salomona Szwarcmánów, Hersza, Ruchlę, Surę, Hanę, Mendla oraz Mojżesza Sztajmanów. Jako kolejnego donosiela można wskazać Samuela Dawida Szafrana, który zadenuncjował Jael Gelibter oraz 6 innych osób niewymienionych z nazwiska. Zachował się jeszcze jeden donos, w którym wskazano Rózię i Lolę Patałowskie, Marię i Abrama Szterenbergow oraz Majera Dziadoszyńskiego wraz z żoną i dziećmi. Na dokumencie tym autor złożył jedynie odręczny podpis. Co ciekawe, wszystkie opisane sytuacje miały miejsce w kamienicy przy Lubartowskiej 3. Zob. APL, RZŁ, sygn. 12, k. 42–44, 49; *Donos na ukrywających się Żydów przy ulicy Lubartowskiej 3*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/1283> [data dostępu: 21 IV 2013]; *Skierowanie przez Emila Schenera donosu na ukrywających się Żydów przy ulicy Lubartowskiej 3*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/1284> [data dostępu: 21 IV 2013]; *Skierowanie przez Samuela Dawida Szafrana donosu na ukrywających się Żydów przy ulicy Lubartowskiej 3*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/1285> [data dostępu: 21 IV 2013]; *Włączenie Żydów w proces wyszukiwania ziomek nieposiadających stempla Sicherheistpolizei – 23 marca*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/1288> [data dostępu: 20 IV 2013]; *Włączenie Żydów w proces wyszukiwania ziomek nieposiadających stempla Sicherheistpolizei – 28 marca*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/1298> [data dostępu: 20 IV 2013].

Niemcy zakładali również, że Żydzi na wysiedlenie będą stawiać się dobrowolnie. 21 marca wydano więc zarządzenie, w którym nakazano stawiać się Żydom nieposiadającym ostemplowanej karty pracy na placu przy ulicy Szerokiej 2, skąd pod eskortą funkcjonariuszy Żydowskiej Służby Porządkowej mieli być odprowadzani na Umschlagplatz. Nie zachowały się żadne dokumenty świadczące o skali odzewu. Brak informacji o deportowanych skłonił centralę ŻSS w Krakowie do przekazania wysiedleńcom pomocy finansowej w wysokości 25 000 zł²⁵.

W trakcie akcji w getcie na Podzamczu Niemcy zlikwidowali Ochronkę dla Dzieci i Dom Starców oraz dwa szpitale. Nastąpiło to pod koniec marca, gdy komando wyjechało na prowincję. Najprawdopodobniej 24 marca pod budynek ochronki przy ulicy Grodzkiej 11 zjechały samochody ciężarowe, na które Niemcy załadowali ponad 100 dzieci oraz 3 opiekunki, które dobrowolnie poddały się wysiedleniu: „We wtorek, dnia 24 marca zostały wszystkie sieroty /ponad 100 dzieci/ z gminnego domu sierot załadowane na auta ciężarowe, wywiezione za miasto, zabite i pogrzebane we wspólnym grobie. W ten sposób został również »zlikwidowany« Dom Starców /70 pensjonariuszy/”²⁶. Wszystkich uznano za niezdolnych do transportu i wywieziono na Majdan Tatarskich, gdzie w uprzednio przygotowanych dołach dokonano egzekucji.

Kilka dni później – 27 marca – Niemcy przeprowadzili likwidację szpitali – Ogólnego i Epidemicznego. Akcja rozpoczęła się o godzinie 4.00 nad ranem. W trakcie selekcji wybrano większość personelu ze Szpitala Ogólnego oraz cały ze Szpitala Epidemicznego. Następnie te wyselekcjonowane osoby załadowano na samochody ciężarowe, wywieziono i rozstrzelano w okolicy wsi Niemce. Akcja była przeprowadzana w bardzo brutalny sposób. Jedną z niewielu osób, które uniknęły śmierci była pielęgniarka ze Szpitala Ogólnego – Sujka Erlichman-Bank, która w następujących słowach opisała to zdarzenie: „O godzinie czwartej nad ranem 27 marca 1942 roku przeznaczenie dotarło także do naszego szpitala przy Lubartowskiej. Po godzinie siódmej szpital miał być opróżniony. Zaczęła się segregacja na chorych posiadających Arbeitskarte i – bez. Potem chodzący chorzy i leżący. Nagle wszyscy »ozdrowieli«: »Nie jestem chory, ja mogę wstać!« – krzyczą w ostatnim wysiłku, a głowa bezwładnie opada z powrotem. Krzyki, wrzaski, każdy szuka ucieczki. Szpital okrążony przez Ukraińców. Przez otwarte okna na

25 APL, RZL, sygn. 12, k. 47; AŻIH, ŻSS, sygn. 211/142, k. 44; sygn. 211/143, k. 24, 39; *Wysiedlenie Żydów nieposiadających stempla Sicherheistpolizei*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/1287> [data dostępu: 21 IV 2013].

26 Przyjmuje się, że likwidację ochronki i domu starców przeprowadzono w 24 III, gdyż właśnie ta data występuje w największej ilości relacji. Niemniej pojawiają się również inne terminy – 22 III, 25 III i 26 III. Nie jest znana dokładna ilość wywiezionych dzieci, a relacjonujący podają liczby w przedziale od 100 do nawet 200. Rachmil Gartenkraut w złożonej relacji wymienił opiekunkę Hankę (Chana) Kuperberg, Hersz Feldman zaś jako przełożoną sierocińca wskazał niejaką Rechtman. Tych informacji nie potwierdzają jednak oficjalne dokumenty. Zob. AŻIH, AR, sygn. ARG I 27 (Ring. I/469), k. 4; sygn. ARG II 351 (Ring. II/305), k. 5; AŻIH, Relacje. Zeznania ocalałych Żydów, sygn. 301/6: Relacja Doby Cukierman, k. 5; sygn. 301/42: Relacja Ewy Szek, k. 4–5; sygn. 301/271: Relacja Hasady Halbersztadt, k. 1; sygn. 301/801: Relacja Bolesława Kopelmana, k. 3; sygn. 301/1299: Relacja Hersza Feldmana, k. 6; sygn. 301/2784: Relacja Rachmila Gartenkrauta, k. 10; sygn. 301/2235: Relacja Perli Halpern, k. 1–2; N. Tec. *op. cit.*, s. 19; J. Kasperek, *op. cit.*, s. 191; R. Kuwałek, *Obóz zagłady... op. cit.*, s. 98; idem, *Żydzi lubelscy... op. cit.*, s. 86–87; *Likwidacja „Ochronki” żydowskiej*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/603> [data dostępu: 21 IV 2013].

piętrze, gdzie znajduje się oddział położniczy, oprawcy wyrzucają noworodki, a za nimi wbija się w szczelnie zamknięte niebiosa głos rozpaczliwych matek²⁷. Personel Szpitala Ogólnego, który przetrwał selekcję, otrzymał J-Ausweisy wydawane w zamian za ostemplowane karty pracy. Po zakończeniu likwidacji dzielnicy żydowskiej na Podzamczu przeniesiono wszystkich na Majdan Tatarski, gdzie Niemcy utworzyli getto szczątkowe.

Dodatkowo Sipo nakazało wszystkim Żydom zwrot wszelkich przepustek, które należało składać w siedzibie Judenratu. Mogli pozostawić sobie jedynie dowód osobisty oraz kartę pracy. Z dniem 31 marca wygasała ważność pozwoleń na poruszanie się po Krakowskim Przedmieściu. Niezastosowanie się do zarządzenia władz policyjnych mogło skutkować nieprzyznaniem nowego dokumentu w postaci J-Ausweisu²⁸.

31 marca po kilkudniowej przerwie Niemcy wznowili deportacje. Na nadzwyczajnym posiedzeniu SS-Untersturmführer Harry Sturm poinformował Judenrat o ograniczeniu składu do 12 radnych, co wynikało ze zmniejszenia liczby ludności żydowskiej w Lublinie. Jednocześnie Sturm przedstawił nową listę członków rady, na której czele – o czym była już mowa – stanął ówczesny wiceprezes – Marek Alten²⁹. Pozostałych radnych i dużą grupę urzędników na czele z dotychczasowym prezesem – inż. Henrykiem Bekkerem – deportowano do obozu zagłady w Bełżcu. Poinformowano jednocześnie Judenrat, że podstawą do pozostania w Lublinie będzie J-Ausweis, a nie jak do tej pory Arbeitsausweis, czyli sempel Sipo w dowodzie pracy. W przeciwieństwie do stempla J-Ausweis nie chronił członków rodziny posiadacza. Żydzi, którzy oficjalną drogą nie otrzymali tego dokumentu,

27 Datę likwidacji szpitali Ogólnego i Epidemicznego przyjmuje się na 27 III, aczkolwiek w relacjach wskazywany jest również 26 III. Szpital Ogólny zwany również Żydowskim znajdował się na ulicy Lubartowskiej 53, Szpital Epidemiczny zaś mieścił się w Domu im. Pereca przy ulicy Czwartek 4. Zob. APMM, sygn. VII/O-20: Relacja Idy Gliksztajn-Rapaport, k. 30–31; AŻIH, AR, sygn. ARG I 27 (Ring. I/469), k. 4; sygn. ARG II 351 (Ring. II/305), k. 5–6; AŻIH, Relacje. Zeznania ocalałych Żydów, sygn. 301/6: Relacja Doby Cukierman, k. 5; sygn. 301/42: Relacja Ewy Szek, k. 4; sygn. 301/271: Relacja Hasady Halbersztadt, k. 1; sygn. 301/1290: Relacja Henryka Goldwaga, k. 4; sygn. 301/1295: Relacja Franciszka Mandelbauma, k. 9; sygn. 301/1299: Relacja Hersza Feldmana, k. 6–7; sygn. 301/2784: Relacja Rachmila Gartenkrauta, k. 8; N. Tec, *op. cit.*, s. 19; S. Erlichman-Bank, *op. cit.*, s. 23, 25–26; *Archiwum Ringelbluma...*, *op. cit.*, s. 50, 56–57; R. Kuwałek, *Obóz zagłady...*, *op. cit.*, s. 98; I. Gliksztajn-Rapaport, *W każdym domu była warta* [relacja], [w:] *Kalejdoskop pamięci*, <http://www.kalejdoskop.pamieci.org/4/9/> [data dostępu: 21 IV 2013]; S. Erlichman-Bank, *Zahawo!*, *op. cit.* [data dostępu: 21 IV 2013]; *Przeprowadzenie likwidacji żydowskich szpitali*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/605>, [data dostępu: 21 IV 2013].

28 APL, RZŁ, sygn. 13, k. 341, 344; *Zarządzenie o wygaśnięciu przepustek umożliwiających poruszanie się Żydów po Krakowskim Przedmieściu*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/1289> [data dostępu: 21 IV 2013]; *Zarządzenie nakazujące Żydom zwrot niektórych przepustek i zaświadczeń*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/1297> [data dostępu: 21 IV 2013].

29 Do nowego Judenratu weszli ze starego składu: Marek Alten (prezes), Dawid Hochgemajn, Leon Hufnagel, Jakub Kelner, Izaak Kerszman, Nachman Lerner. Nowych radnych dokooptowano spośród urzędników rady: Ejzyk Brodt, Daniel Kupferminc, Josef Rotrubin, Szulim Tajkef, Bolesław Tenenbaum oraz Wolf Wiener. Na początku kwietnia w wyniku pobicia przez Niemców zmarł Bolesław Tenenbaum, na którego miejsce powołano Izraela Kacenenelbogena. Zob. APL, RZŁ, sygn. 3, k. 250; sygn. 36, k. 40; *Documents from Lublin Ghetto...*, *op. cit.*, s. 247–249; *Wybór nowego składu Judenratu*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/608> [data dostępu: 21 IV 2013]; *Wniosek do władz niemieckich dotyczący wyboru następcy Bolesława Tenenbauma*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/624> [data dostępu: 21 IV 2013].

mogli go nabyć od Szamy Grajera. Niewielu jednak mogło sobie na to pozwolić, gdyż cena była bardzo wysoka. Nowe dokumenty należało odebrać 1 kwietnia w siedzibie Judenratu. Sturm poinformował również o ograniczeniu liczby funkcjonariuszy Żydowskiej Służby Porządkowej do 35 osób: „P. Dr Sturm ogłosił, że ze 113 czynnych obecnie członków Służby Porządkowej 35 zostanie wysiedlonych obecnie w czasie akcji wysiedleńczej, z pozostałych 78 – po zakończeniu akcji na stałe zostanie zaangażowanych 35 członków Służby Porządkowej”³⁰.

Ukrywanie się było surowo zabronione, a osoby złapane natychmiast rozstrzelivano. 3 kwietnia rozplakatowano na terenie getta zarządzenie Wyższego Dowódcy SS i Policji w GG Krügera, na podstawie którego wszyscy Żydzi przebywający poza obszarem rejonu zamieszkania i nieposiadający J-Ausweisu mieli obowiązek przenieść się do getta: „Wszyscy obywatele narodowości żydowskiej, którzy nie posiadają dowodu osobistego »J« i zamieszkują poza Gettem, mają się przeprowadzić w dniu: 3.4.1942 w czasie od godz. 6 rano do 14 popoł. przez przejścia ul. Podwał i Kowalskiej. Kto po tym powyżej wyznaczonym czasie znajdzie się poza miejscem obrębu zamieszkania dla ludności żydowskiej i nie posiada dowodu osobistego »J«, będzie według zarządzenia o ograniczeniu zatrzymania się dla ludności żydowskiej, pociągnięty do surowej odpowiedzialności”³¹. W zarządzeniu użyty został eufemizm *pociągnięty do surowej odpowiedzialności*, co w rzeczywistości oznaczało zastosowanie wobec unikających zarządzenia Żydów kary śmierci. Ostatni transport z likwidowanego getta na Podzamczu odjechał w kierunku obozu zagłady w Bełżcu 15 kwietnia 1942 r.

Wstrzymanie deportacji wynikające z zapotrzebowania na darmową siłę roboczą skłoniło Niemców do pozostawienia w Lublinie grupy niewiele ponad 4000 Żydów, których przeniesiono do nowo utworzonego getta na peryferiach miasta w dzielnicy Majdan Tatarski. Zanim wstrzymano wysiedlenie do Judenratu przenikały wzmianki o mającym powstać nowym sektorze żydowskim na terenie miasta. Pierwszą oficjalną informację o przeniesieniu grupy Żydów na Majdan Tatarski przekazał Sturm na posiedzeniu Judenratu 14 kwietnia. Przesiedlenie miało objąć jedynie osoby legitymujące się J-Ausweisem, ale faktycznie w getcie znalazło się dodatkowo około 4000 „nielegalnych” Żydów, co łącznie dało liczbę około 8000 osób. Oficjalne zarządzenie wydał 16 kwietnia gubernator dystryktu lubelskiego Ernst Zörner: „W tym rejonie mieszkaniowym mogą mieszkać tylko ci Żydzi, którzy z Komendantury Sicherheitspolizei i Sicherheitsdienst dla Dystryktu Lublin posiadają wystawione żółte legitymacje z wydrukowaną czarną literą »J« w żydowskiej gwiazdce. Do żydowskiego rejonu mieszkaniowego wolno wejść

30 31 III w Żydowskiej Służbie Porządkowej służyło 113 osób, z których 35 miało zostać wysiedlonych, a do końca akcji w getcie na Podzamczu planowano pozostawić 78 funkcjonariuszy. Zob. APL, RŻL, sygn. 3, k. 250; *Documents from Lublin Ghetto...*, op. cit., s. 250; J. Chmielewski, op. cit., s. 204; *Ograniczenie liczby funkcjonariuszy Żydowskiej Służby Porządkowej*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/610> [data dostępu: 21 IV 2013].

31 31 III zastrzelono grupę dziesięciu Żydów ukrywających się w kamienicy przy ulicy Grodzkiej 23. Zob. APL, RŻL, sygn. 3, k. 250; sygn. 12, k. 50–51; J. Kasperek, op. cit., s. 194; *Rozstrzelanie ukrywających się Żydów*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/613> [data dostępu: 21 IV 2013]; *Zarządzenie władz niemieckich dotyczące wysiedlenia z miasta Żydów*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/618> [data dostępu: 21 IV 2013].

i wyjść tylko przez bramę wyznaczoną³². Zgodnie z zarządzeniem getta na Majdanie Tatarskim miało rozpocząć funkcjonowanie 20 kwietnia. Kilka dni wcześniej władze niemieckie przeprowadziły akcję wysiedlenia z Majdanu ludności polskiej. Polacy mieli zająć żydowskie lokale na terenie zlikwidowanej dzielnicy na Podzamczu, głównie przy ulicy Lubartowskiej, lecz płądrowanie i poszukiwanie ukrywających się Żydów spowodowało tymczasowe ulokowanie przesiedleńców w kościołach bernardynów, dominikanów oraz karmelitów. Wpływ na to miało również zarządzenie gubernatora Zörnera, zgodnie z którym pobyt na terenie zlikwidowanego getta był zakazany z powodów sanitarnych³³. Posiadacze J-Ausweisów mieli obowiązek przenieść się na teren Majdanu w dniach 17–19 kwietnia, przy czym poszczególne grupy miały wyznaczony konkretny termin przesiedlenia. Warunki panujące na terenie nowej dzielnicy były fatalne, o czym wspomina w relacji Ida Gliksztajn-Rapaport: „Ta część osady, którą myśmy zajęli, mogła pomieścić do 2000 osób. Posiadaczy »jotów« było 4000, a nieuprawnionych do osiedlenia się drugie tyle. Można sobie wyobrazić, jakie Majdan przybrał oblicze już pierwszego dnia. Ludzie zajęli wszystkie strychy, piwniczki, komórki, chlewiki, drwalki [ale to było za mało dla wszystkich] i wielu nocowało pod gołym niebem. Rodziny całe leżały na tobołach na podwórzach, stawiano prowizoryczne piecyki, by ugotować trochę stawy dla dzieci³⁴.”

Likwidacja lubelskiego getta stanowiła początek operacji Reinhardt, której realizację powierzono Dowódcy SS i Policji w dystrykcie lubelskim – Odilowi Globocnikowi. Za przeprowadzenie akcji na terenie Lublina bezpośrednio odpowiadali podwładni Globocnika: SS-Obersturmführer Hermann Worthoff, SS-Untersturmführer Walter Knitzky oraz SS-Untersturmführer Harry Sturm.

32 APL, RZŁ, sygn. 2, k. 61–62; sygn. 3, k. 256; APL, DUGOL, nr 4, 1942, k. 22–23; AŻIH, ŻSS, sygn. 211/143, k. 38, 40; AŻIH, AR, sygn. ARG II 351 (Ring. II/305), k. 6; sygn. ARG II 353 (Ring. II/307), k. 1; AŻIH, Relacje. Zeznania ocalałych Żydów, sygn. 301/801: Relacja Bolesława Kopelmana, k. 3; sygn. 301/1815: Relacja Ety Bryfman, k. 1; sygn. 301/2184: Relacja Zelmana Szajnera, k. 4; sygn. 301/2232: Relacja Kiry Heindsdorf, k. 1; sygn. 301/2300: Relacja Berka Kawe, k. 4; sygn. 301/2784: Relacja Rachmila Gartenkrauta, k. 10; S. Erlichman-Bank, *Listy z piekła, op. cit.*, s. 28; *Archiwum Ringelbluma...*, *op. cit.*, s. 57; *Documents from Lublin Ghetto...*, *op. cit.*, s. 255; J. Kasperek, *op. cit.*, s. 195; I. Gliksztajn-Rapaport, *op. cit.* [data dostępu: 21 IV 2013]; R. Moscher-Witkowska, *Pewnego ranka, bardzo wcześnie, przybyło do getta bardzo wielu Niemców* [relacja], [w:] *Kalejdoskop pamięci*, <http://www.kalejdoskop.pamieci.org/4/12/> [data dostępu: 21 IV 2013]; *Pogłoski o kolejnych wysiedleniach ludności żydowskiej z Lublina*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/1310> [data dostępu: 21 IV 2013]; *Informacja o wyznaczeniu getta w dzielnicy Majdan Tatarski*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/627> [data dostępu: 21 IV 2013]; *Zarządzenie o utworzeniu getta na Majdanie Tatarskim*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/630> [data dostępu: 21 IV 2013].

33 Przesiedlenie ludności polskiej Niemcy przeprowadzili w dniach 14–15 IV. Zob. APL, RZŁ, sygn. 2, k. 62; APL, DUGOL, nr 4, 1942, k. 22–23; *Wysiedlenie ludności polskiej z dzielnicy Majdan Tatarski*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/628> [data dostępu: 21 IV 2013]; *Zarządzenie o zakazie przebywania na obszarze zlikwidowanego getta na Podzamczu*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/631> [data dostępu: 21 IV 2013].

34 APMM, sygn. VII/O-20: Relacja Idy Gliksztajn-Rapaport, k. 38, 44, 51; APL, RZŁ, sygn. 3, k. 256; AŻIH, ŻSS, sygn. 211/143, k. 40; AŻIH, Relacje. Zeznania ocalałych Żydów, sygn. 301/1299: Relacja Hersza Feldmana, k. 7; sygn. 301/2784: Relacja Rachmila Gartenkrauta, k. 10–11; *Księga Pamięci Żydowskiego Lublina*, red. A. Kopciowski, Lublin 2011, s. 304–305; I. Gliksztajn-Rapaport, *op. cit.* [data dostępu: 21 IV 2013]; R. Moscher-Witkowska, *op. cit.* [data dostępu: 21.04.2013]; *Przeniesienie na Majdan Tatarski Żydów uprzywilejowanych*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/632> [data dostępu: 21 IV 2013].

Sztab dowodzenia zlokalizowano w budynku przedwojennego Gimnazjum im. Batorego, w którym podczas okupacji znajdowały się Koszary SS im. Juliusa Schrecka przy ulicy Spokojnej (obecnie Wydział Prawa KUL). Główne magazyny mienia mieściły się natomiast przy ulicy Chopina 27 (dzisiaj Główna Biblioteka KUL), gdzie trafiały zrabowane rzeczy z obozów zagłady działających w ramach operacji Reinhardt. Ponadto na terenie obozu Flugplatz przy ulicy Wrońskiej w dawnych zakładach lotniczych Plagego i Laśkiewicza segregowano skradzione dobra. W trakcie owego porządkowania rzeczy rewidowano w poszukiwaniu kosztowności, dewiz, ukrytej korespondencji oraz pozbawiano je ewentualnych oznak świadczących o pochodzeniu.

Podczas likwidacji getta w Lublinie, która trwała pomiędzy 17 marca a 15 kwietnia, do obozu zagłady w Bełżcu wywieziono około 28 000 Żydów. 25 kwietnia prezes Judenratu Marek Alten poinformował centralę ŻSS w Krakowie o sytuacji w Lublinie. Dowodzi tego następujący fragment: „P. Dr Alten dziś po raz pierwszy dzwoni i komunikuje, iż dotąd nie miał sposobności komunikować się z nami. [...] Z ludności żydowskiej miasta Lublina wynoszącej przeszło 37 000 znajduje się obecnie w Majdanie Tatarskim szacunkowo niecałe 4000. Z samego Majdana nastąpiło wysiedlenie 4000 Żydów przed tygodniem o godz. 5 rano. Dotąd nie wiadomo, gdzie wysiedleńcy się znajdują”³⁵. Następnego dnia po ostatecznym terminie przeniesienia na Majdanie Tatarskim Niemcy przeprowadzili spis mieszkańców, na podstawie którego zorganizowano selekcję.

Fizyczna eksterminacja ludności żydowskiej połączona była z niszczeniem materialnych świadectw oraz grabieżą mienia. Niedługo po zakończeniu deportacji z getta lubelskiego Niemcy przystąpili do wyburzania historycznej dzielnicy żydowskiej, której znaczna część do lata 1943 r. przestała istnieć. Dzieła zniszczenia dopełnili Rosjanie, którzy w 1944 r. wysadzili w powietrze ostatnie zachowane fragmenty synagogi Maharszala. W dziesiątą rocznicę powstania PKWN – w 1954 r. – na nowo zagospodarowano tereny dawnej dzielnicy żydowskiej, które w niczym nie przypominały sektora istniejącego tam do 1942 r.

35 Po przeprowadzeniu selekcji na Majdanie Tatarskim wybrano grupę około 3000 Żydów, których zaprowadzono do obozu koncentracyjnego na Majdanku. Tam przeprowadzona została kolejna selekcja, w trakcie której wybrano około 2800 osób i rozstrzelano je w Lesie Krępieckim. Zob. AŻIH, ŻSS, sygn. 211/143, k. 46, 78; sygn. 211/193: Aneks, k. 78; *Majdanek. Obóz koncentracyjny w relacjach więźniów i świadków*, red. M. Grudzińska, Lublin 2012, s. 23–24; *Spis ludności żydowskiej znajdującej się na Majdanie Tatarskim*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/635> [data dostępu: 21 IV 2013]; *Selekcja na Majdanie Tatarskim – 20 kwietnia*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/636> [data dostępu: 21 IV 2013]; *Selekcja Żydów w KGL Lublin*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/637> [data dostępu: 21 IV 2013]; *Egzekucja na terenie Lasu Krępieckiego*, [w:] *Kalendarium Lublina i Lubelszczyzny*, <http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie/638> [data dostępu: 21 IV 2013].

The Extermination of Lublin's Jews – the Beginning of Operation Reinhardt

The thematic and temporal scope of the article is confined only to the operation of liquidating Lublin's Podzamcze ghetto; nevertheless, it took into consideration the important events that preceded the operation and were linked to it: for example, the division of the ghetto into parts A and B, or stamping of Labor Cards (*Arbeitskarte*). This paper is merely a contribution and does not exhaust the signaled research subject in any way.

The extermination of the Podzamcze ghetto started a large-scale process codenamed "Aktion [Operation] Reinhardt". During the operation, the Germans began biological extermination of the Jewish population in the whole General Government, which they euphemistically termed the "final solution of Jewish question". Experiences gained in Lublin would be used during the Holocaust of the next Jewish communities.

The liquidation of the Podzamcze ghetto began on the night of 16/17 March 1942. The ghetto area was surrounded by auxiliary troops from the training camp at Trawniki, the whole operation being commanded by the Germans. It proceeded in a very brutal way; many sick and old persons, children and those in hiding were murdered on the spot, which is confirmed by the extant daily record of death, probably made without the Germans knowing. The liquidation action had two stages - until the end of March, and from the beginning of April - with a few days' interval, when the majority of the commanding staff went to the province interior with a symmetrical task. The Germans also included in the process of extermination the Judenrat and the Jewish community, who were to report on the fellow Jews staying illegally in the ghetto. It should be also added that when the second stage of the extermination operation started, the composition of the Judenrat was limited to 12 councilors, and the Germans appointed Mark Alten its President. The Holocaust of Lublin's Jews took place in the extermination camp in Bełżec, where from 26 000 to 28 000 people were murdered. Only a handful managed to survive the expulsion; some returned to the Lublin ghetto and tried to inform people about the fate of their fellow brothers, yet few believed them. The Germans finished the liquidation of the Podzamcze ghetto on 15 April 1942, resettling barely over 4,000 Jews to the residual ghetto at Majdan Tatarski; just as many illegal inhabitants went there with them. In this way the Germans ended an important stage of the operation under implementation, and destroyed the many-centuries old history of the Jewish community in Lublin. The few Jews who were resettled to the residual ghetto survived until early November 1942.